

KUTADGU BİLİG'DE GEÇEN 'Çok' SÖZCÜĞÜ

Adem AYDEMİR*

ÖZET

Karahanlı Türkçesi Türk dilinin önemli devrelerinden birisini oluşturmaktadır. Bu dönemde yazılan eserler, Türk dil tarihinin karanlık noktalarını aydınlatacak ışık niteliğindedir. Fakat Kutadgu Bilig'deki bazı kültür sözcüklerinin hangi anlamda ve hangi işlevle kullanıldığını anlamak her zaman kolay değildir. Çünkü konuşma dili hakkında yeteri kadar fikir sahibi olmadığımız geçmiş dönemlerde yazılmış eserleri tercüme ederken kelimeleri, cümle içerisinde bize en mantıklı gelen şekilleriyle anlamlandırırız.

Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan Kutadgu Bilig'in karşılaştırmalı metin yayını 1947 yılında Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, metninde 3031 numaralı beyitte geçen 'çok' sözcüğünün anlamı için 1959'da yayımladığı Kutadgu Bilig çeviri cildinde herhangi bir karşılık vermemiştir. Bu kelime, Kutadgu Bilig'de hapax legomenon olarak tanımlanan bir kelimedir. Bir metindeki kelimeler temel anlamı dışında farklı yan anlamlar ile de kullanılabilir. Bir metni doğru anlamak ve anlamlandırmak, metinde kullanılan kelimelerin bu farklı anlamlarını, bağlam anlamlarını bilmekle mümkündür. 'Çok' sözcüğü Türkçenin her döneminde ve bütün Türk lehçelerinde kullanılmış ortak kelimelerimizden değildir. Kelimenin anlamı hakkında kesin bir açıklama da bulunmamaktadır.

Bu makale, bu kelimenin anlamının dönemin diğer eseri Divanü Lugati't Türk'ten yararlanılarak çözülebileceğini ortaya koymaktadır. Kelimenin çözümlenmesi için tarihi ve çağdaş Türk lehçelerine de başvurulmuştur. Bu makalede Kutadgu Bilig'deki 'çok' sözcüğünün 'gürz' sözcüğü ile ilişkilendirilebileceği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Çok, Gürz, Anlamlandırma.

THE WORD 'ÇOK' IN THE KUTADGU BILIG

ABSTRACT

Karahanlı Turkish have been forming one of the Turkish language important period. To written works at this term have been explaining unknowns of Turkish language. But, it is not always easy to understand the meaning and function of some culture-related words in Kutadgu Bilig. Because, while translating the works about spoken language written in the previous periods of time, we give meanings which best suits to our understanding of the sentence.

The critical edition of Kutadgu Bilig, which is one of the works of Karakhanid Turkish period, was published by Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat in 1947. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat didn't explain the meaning of the word 'çok'

---

* Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

in distich 3031 in the translation volume of Kutadgu Bilig, which was published in 1959. The word ‘çok’ isn’t a common word disused in every period of Turkish and in all Turkish dialects. There is no exact explanation about the meaning of the word. This word is defined as hapax legomenon in Kutadgu Bilig. The basic meaning of the words in a text can also be used with different connotations apart from their basic meanings. It can be possible to understand and to make sense of a text by knowing these different meanings of the words used in the text and the context.

This article puts forward the argument which the meaning of these word can be explained with the help of the other work of this period Divanü Lugati’t Türk. The historical and contemporary Turkish dialects can be applied to explain the meaning of the word ‘çok’. This article; it is indicated that a connection between the word ‘çok’ in Kutadgu Bilig with the word ‘mace’ will be established.

Key Words: Kutadgu Bilig, Çok, Mace, Meaning.

Giriş

KB üzerine Türkiye’de ve Türkiye dışında Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat’ın çalışmaları başta olmak üzere çok sayıda çalışma yapılmıştır (Gülensoy 2000; 371-377; Ölmez 2004: 103-126; Bağdatlı 2008: 157-183; Kaymaz 2009: 1408-1422). Ancak KB üzerine yapılacak yeni çalışmalar mevcut bibliyografyaya ilâvelerin yapılmasını mümkün kılmaktadır. Biz bu çalışmamızda mevcut bibliyografyadan Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılan KB tercüme ve çevirisini esas aldık.

Büyük Türk düşünürü ve şairi Balasagunlu Yusuf Has Hacib, 6645 beyitten oluşan KB adlı eserinde, Şehnâme vezni olan ‘*mütekarib*’ bahrini başarıyla uygulamıştır. Eserde imaleler dışında vezin hatası görülüyor. Ancak müellif, aruz veznini hatasız kullanmak için bazı yöntemlere başvurmuştur. Eser manzum bir edebî metin olduğundan, aynı zamanda sanatlı ve eksiltili anlatım gibi, diğer metinlerden farklı özellikleri de barındırmaktadır. Bazı terim veya deyimler eserde sadece bir kez kullanılmıştır. Bir edebî metinde yalnızca bir kez kullanılmış olan bu terim veya deyimlere dilbiliminde *hapax legomenon* (< Yun. hapax ‘bir defa’ + legein ‘söyle-’ fiilinin edilgen biçimi) ‘*tek kullanımlık, numunelik*’ adı verilmektedir. Tek kullanımlık sözcükler açısından KB’nin söz varlığına genel olarak baktığımızda çok sayıda veriyle karşılaşılmaktadır. Bunların bazılarının Arapça ve Farsçadan alıntı, bazılarının ise aynı kökten gelen türevler olduğu görülmektedir. Bunların dışında; “*çok, kal, kayır, kikne, konguz, kovdak, kovdaş, kunuk, oru, saçu, simiş, söki, sökti, tekin, tefli, tozu, tuyu-, tüşnek, yılmuk, yarşı, yipün, yobat-*”, gibi sözcükler *hapax legomenon* görünümündedir. KB hakkında yaklaşık iki yüz yıldır çok sayıda araştırma yapılmış ve bu konuda çok sayıda veri bulunmakla beraber, eserin kelime hazinesi ve bu kelime hazinesinin tasnifi bugüne kadar kesin olarak ortaya konulmuş değildir (Asker 2003: 283-298; Ölmez 2009). Eserdeki özellikle Türk, Arap, Fars ve diğer dillere mahsus kelimelerin menşei ve miktarının tasnife tabî tutulması gerekmektedir (Ersoylu 1983: 121-138; Gülsevin 2007: 276-299; Blaesing 2009).

Biz bu makalemizde KB bibliyografyasına az da olsa bir katkı sağlamak bakımından, eserin 3031. beytinin birinci dizesinde geçen ve bir ‘*hapax legomenon*’ bir veri olan ‘*çok*’ sözcüğünü ele alacağız. XI. asır Orta Asya ortak edebî Türk yazı dilinin

en güzel örneklerinden olan KB'den Anadolu ağızlarına da birçok kelime ulaşmıştır (Gülsevin 2006: 109-121). Ancak 'çok' sözcüğü, Orta Türkçe döneminde ortaya çıkmış ve Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmayan kelimelerimizden biridir.

KB'nin bu makalemizin konusu olan 3031. beytinin, Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmış olan transkripsiyonu ve tercümesi aşağıdaki gibidir:

“Hazine nerek köp er at çok kerek
begi bay kereksiz budun tok kerek”

“Hazine neye gerek, çok asker gerek,
Beyin zenginliği gereksiz, halk tok gerek.” (KB: 3031)

Beytin birinci dizesinde geçen 'köp' sözcüğü 'çok' anlamında olduğuna göre, Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, ayrıca geçen 'çok' sözcüğünü herhalde doldurma bir söz olarak kabul ettiğinden tercümede buna yer vermemiş fakat, dizinde 'çok = çok' yani 'fazla, ziyade' karşılığı vermiştir (KB: dizin 1138). 'Çok' sözcüğü KB'nin çağdaşı ve sahanın eseri olan DLT'de de bir 'hapax legomenon' olup, bu kelimeye 'çok er' tamlamasında, 'Oğuzca' ibaresi ile 'kötü-alçak' anlamları verilmiştir (DLT III: 130). KB ile DLT birbirinin rakibi değil, bilâkis birbirinin tamamlayıcısı durumundadır.

Türkçede 'Çok' Sözcüğü

Çok: “Kötü, alçak. Çok er: Oğuzca. Kötü, alçak adam” (DLT III: 130; KBS-I: 248). “*çok: many, very; vile, hooligan; to gather, multiply; group, crowd” (EDAL: 410). *Çok*: “Çok, fazla”, *Çohmar*: “Topuz, çokmak” (KTS: 52). Clauson, *Ço:k*: Okunuşu şüpheli ve 'hapax legomenon' kaydıyla 'bad, useless' anlamları yanında sözcüğün 'many; much' anlamına kaydığını da ilâve eder. *ço:k/* çak: (EDPT: 405). *Çok-*: “Topuz, gürz, indirmek” “*çok-: to peck, to delve, dig” (EDAL: 449; EDPT: 406; DLT II: 181). *Çok*: “Sıcak kömür, ateş.” (ATS: 76). *Çok*: “perçem, püskül; kömür, kor; itaatsizlenmek” (KS-I: 277). *Çok*: “Yok, hayır” (TTS: 25). *Cok*: “Yok, kayıp, asla, katiyen, bulunmuyor.” (KS-I: 219). EDAL müellifleri 'çok' sözcüğü hakkında ilâve olarak şu tafsilâta yer vermişlerdir: “The Oghuz adverb 'much', in the 12th c. (KB) 'very, extremely', is probably the same word as *çog* 'bad, vile'(Ogh. XI) (cf. also the Tuva parallel). Turk. > Mong. (Khalkha) *cox* in *cox xara* 'very black'. The identification of *çog*-(*la-*) 'gather, collect' with *çoy-la-* 'to bind, pack', or *çog-* 'to bend' (EDPT) is rather dubious. Vocalic length is unclear (cf. the voicing of -k- in Western Oghuz)” (EDAL: 411). Bu durumda Türkçede; a-kötü, alçak, b-çok, fazla, c-ateş, kor, d-topuz, gürz anlamlarında olmak üzere en az dört çeşit 'çok' sözcüğü bulunmaktadır.

KB ve DLT'de 'Çok' Sözcüğü

'Çok' sözcüğü Türkçenin her döneminde ve bütün Türk lehçelerinde kullanılmış ortak sözcüklerimizden değildir. Sözcüğün anlamı ve yapısı hakkında bazı görüşler bulunmaktadır (Ata 1996: 1310-1313; Şen 2009: 107-111). Ancak biz Orta Türkçe dönemi eserlerdeki 'çok' sözcüğünün 'tokmak, gürz' anlamında olduğu görüşündeyiz. Bu bakımdan bu sözcüğünün 'fazla, ziyade' anlamında olduğu yönündeki görüşlere iştirak edemiyoruz (Aydemir 2012-b: 133-168). Türkçenin coğrafyası ve tarihi dönemleri içinde 'ç- > t-' değişimine dair birçok örnek vardır. Kıpçakçada 'topuz ~ gürz' anlamında kullanılan 'Çohmar' sözcüğü bugün Karaçay-Malkar Türkçesinde

'*çoh*' yani '*çok*' şeklinde ve '*topuz ~ gürz*' anlamında kullanılmaktadır (Tavkul 2003: 53). KB'de 2057 ve 2332 numaralı beyitler de nazara alındığında 3031. beytin bağlamı ve DLT'de '*çok er*' isim tamlamasının ruhu buradaki '*çok*' sözcüğünün '*fazla, ziyade*' anlamında kullanılmadığını gösteriyor. '*Çok er*' sözünün Selçukluların kurucu atası Tukak Bey ile ilgili olduğu kanaatindeyiz. Türklerde her hanedan azasının damarında mitik ceddin kanı akmakta olduğundan iktidarın meşruiyeti gibi hanedan azasının kanı da mukaddestir (Deer 1954: 172). Halbuki tarihî kaynaklardan gelen malûmata nazaran Tukak Bey bir gürz ile Oğuz yabgusunun kafasını yarmıştır. Ayrıca DLT'de '*tugak ~ tukak*' sözünün '*süzgeç ~ kevgir*' (DLT I: 503; EDPT: 469) anlamında olması manidardır. Kâşgarlı bazı sözcükler için '*Bu ince bir lûgatir.*' (DLT III: 252) kaydı koymuştur. "*Bilinmelidir ki Oğuzların dili incedir.*" (DLT I: 432). Kâşgarlı'nın bu beyanı "Oğuzların dili, *fasîhtir, melîhtir* veya *sahîhtir*" anlamında değil, '*kinâyelidir/örtmecelidir*' anlamındadır. Diğer yandan Kâşgarlı, Oğuzların sözcük türetme ve mevcut sözcükleri telâffuz etme hususunda tutucu olmadıklarını ifade ediyor. DLT ve KB'deki '*çok*' sözünün vuruş kavramlı bir söz olduğu açık olduğundan '*topuz, gürz*' olarak değerlendirilmesiyle tamlamanın ve beytin anlamı açıklık kazanmaktadır. *Tok*: "İnsanın başı saçsız, hayvanın başı boynuzsuz olmak." (DLT I: 469). *Tok er*: "Başı saçsız adam" (DLT I: 332). Clauson okunuşu şüpheli ve 'hapax legomenon' kaydıyla Kâşgarlı'nın verdiği bilgileri nakleder (EDPT: 464). "*Tok: hummel; base of a horn; with a shaved head" (EDAL: 1378). Kâşgarlı'nın yılanın çöreklenmesine yani tokmak gibi olmasına, '*çokmaklanmak*' (DLT II: 275) denildiğini söylemesinden '*çokmak*' sözcüğünün '*tokmak*' demek olduğu anlaşılıyor. '*Tok*' ile '*çok*' arasında, 'ç- > t-' ses denkliği bulunmaktadır (Sıddıkov 2007: 151-173). Bu durumda '*tok er*'deki '*tok*' ile '*çok er*'deki '*çok*'un '*kötü, fena*' anlamında olduğu anlaşılıyor. Sonuçta DLT'deki '*çok*' biçiminin '*kaba, kötü, itaatsiz*' kavramlarını ifade ettiği ve hususiyile Selçukluların kurucu atası Tukak Bey'in kastedildiği anlaşılıyor.

Eski Türkçede '*fazla, ziyade*' anlamıyla bir '*çok*' sözcüğü bulunmadığı gibi, ön sesi 'ç' olan kelimelere ancak VIII. asırda rastlanıyor. Büyük Türk dilcisi Kâşgarlı aynen şu bilgiyi veriyor:

"Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında 'ى' bulunan isim ve fiillerin ilk harflerini 'الف'e yahut 'ج'ye çevirirler. Öbür Türkler 'yolcu'ya 'يلكين', 'yelkin', Oğuzlarla Kıpçaklar 'الكين', 'elkin' derler. Onlar 'ılık su'ya 'يلغ سوق' 'yılığ suw', bunlar 'الغ' 'ılığ' derler. Bunun gibi, öbürlerinin 'ينجو' 'yincü' dediğine bunlar 'جنجو', 'cincü' derler. Türkler, devenin uzamış olan tüyüne 'يغندو' 'yuğdu', Oğuzlar ve Kıpçaklar 'جغندو' 'cuğdu' derler." (DLT I: 31).

Kâşgarlı: '*Abartma edatı olan 'ök' tok ve kalın söylenen kelimelerle kendine 'ف' ve 'غ' getirilen kelimelerde 'ök' yerine 'ok' kullanılır.*' (DLT I: 71) diyor. Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgilere göre, Orta Türkçede '*ök > ok*' abartma eklerinden gelip Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde '*çok*', diğer lehçelerde '*yok*' şeklinde telâffuz edilen '*fazla, ziyade*' anlamında bir '*çok*' sözcüğü vardır. Orta Türkçe döneminde ortaya çıkan bu sözcük üzerinde yapılan çalışmalar yetersizdir (Ata 1996: 1311; Şen 2009: 107-111; Aydemir 2012: 133-168). Günümüzde '*çok*' sözcüğü '*fazla-ziyade*' anlamıyla sadece Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde '*çoh*' şeklinde kullanılmaktadır (Ata 1996: 1311). Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi kardeş ve Oğuz lehçesinin merkezi dalı durumundadır (Erden 1985: 43-62; Heyet 2004: 7-19; Karaman 2009: 692-715; İA-II: 121; Rüstemova 2010: 110-122). Çok sözcüğü, Kırgız lehçesinde

'perçem, püskül, köz, kömür, itaatsizlik' (KS-I: 277). Yeni Uygur Türkçesinde ise 'kor' anlamlarında kullanılmaktadır (Necip 1995: 84). Abakan Türklerinden olan Sagayların lehçesinde, sözün ilk sesi olan 'y' daima 'ç' olmakta, buna göre onlarda 'yok' sözcüğü 'çok' şeklinde telâffuz edilmektedir.¹ Bugünkü Karaçay-Malkar Türklerinin ataları sayılan Kuban Bulgar Türkçesinin 'd'li lehçesine ait yazıtlarda Eski Türkçedeki 'yog' sözcüğü 'doğ' şeklinde yazılırken, 'c'li lehçesine ait yazıtlarda aynı kelime 'coh' yani 'çok' şeklinde yazılmıştır (Kurbatov 1994: 104-113; Tavkul 2007: 104-115; Yılmaz 2004: 48-58). XIV. asrın her halükarda ilk yarısında yazılmış olan Kuman-Kıpçak Sözlüğü Codex Cumanicus'da 'topla-' fiilinin 'çopra-' (Tavkul 2003: 53) şeklinde yazılmış olmasından bu muhitte meskûn Türklerin dilinde kısıtlı bir 'ç- > t-' tebeddülünün varlığı anlaşılmaktadır. Kâşgarlı'nın, yılanın çöreklenmesine yani tokmak gibi olmasına, 'çokmaklanmak' denildiğini söylemesinden (DLT II: 275) 'çokmak' sözcüğünün 'tokmak' demek olduğu anlaşılıyor. Nihayet Zafarjon Sıddikov: "Vuruş Kavramlı Türkçe Akraba Kelimeler: Ses Olayları ve Etimoloji" adlı bir tetkikinde, "Sedasız t ünsüzünün sedasız afrikat ç ünsüzüne değişmesi (t > ç) Türkçenin eski dönemlerinden itibaren başlamıştır. Aynı ses olayı tokı kökünden gelme olan çokı kelimesinin uğradığı ses değişiklikleri 'tokı > çokı > çok' şeklinde olmuştur." (Sıddikov 2007: 161) diyor. Ancak burada 'çok', 'ziyade, fazla' anlamında değil, 'vurmak' anlamında ve zamanla 'tokmak ~ gürz' anlamına kaymış bir kelimedir.

Edebî literatürde aynı manada veya yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesi yahut zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana kullanılmasına 'Hendiadyoin' denir. Eski Türkçe dönemine giren siyasal devlet kuruluşlarında, özellikle Göktürk döneminde Oğuzlar önemli bir yer tuttuğuna göre Eski Türkçede Oğuzca ile ilgili bir kısım özelliklerin belirmesi olağandır (Korkmaz 1974: 15-30). 840 yılında Ötüken'deki Uygur devletinin yıkılmasının ardından Doğu Türkistan'da ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlı devleti kurulmuştu. Dolayısıyla yaklaşık iki asırlık bir zamanı kaplayan Karahanlı Türkçesi, Göktürk ve Uygur Türkçesinin sonrasında gelmiştir. Bu bakımdan Altay², Göktürk (Aydın 1997: 417-421), Eski Uygur (Çağatay 1941: 97-145) ve hattâ Yeni Uygur (Öztürk 2008: 1036-1048) edebî metinlerinde rastlanan *Hendiadyoin*lere Karahanlı Türkçesinin edebî ürünlerinden olan KB (Ölmez 1997: 19-40; Karagöz 2009) ve DLT'nin (Sev 2004: 497-510; Aktan 2010: 1-13) söz varlığında da sıklıkla rastlanır (Erdem 2005: 189-225; Toprak 2005: 277-292). KB'de 'çok' anlamındaki kelimelerden 'artuk üküş' (KB: 61,758,1250,1859), 'artuk katığ' (KB: 2503,2689,4555), 'artuk telim' (KB: 1592), 'kalın köp' (KB: 5372,5707), 'köp kalın'

¹ Emine Ceylan, "Çuvaşçada çara Sözcüğü ve Dağınık *y- > ç- Değişimi", Türk Dilleri Araştırmaları, Seri: III, s. 69-72, 1993; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt I, s. 52, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998. Abdülkadir İnan, "Sagay Bozkarı eski Türk kültürünün müzelerinden birisidir" diyor. Sagayca olan şu atasözleri manidardır: "Söögü çok kızı polmas, ülgüzü çok ödik polmas"="Soyu yok kişi olmaz, örneği yok edik olmaz." a.g.e, Cilt I, s. 53. "Atıg kizide sagıs çok"="Ahmak adamda akıl yok" a.g.e, Cilt I, s. 54. Bunun gibi aynı muhitten olan Tuva Türkçesinde kurallı, Hakas Türkçesinde ise yaygın olarak kelime başı 'y', 'ç'ye dönüşmektedir. Ercan Alkaya, "Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar", *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı: 8, s. 293, Sonbahar 2009.

² Figen Güner-Dilek, "Altay Türkçesinde İkilimler", *bilig*, Sayı: 28, s. 83-100, Kış 2004. *Aayı-bayı çok* "rastgele, düzensiz, gelişigüzel"; *adı colı çok* "adı sanı belli değil"; *aylı curdı çok* "evsiz barsız, bekâr"; *bala barkazı çok* "çoluk çocuksuz"; *enezi adazı çok* "anasız babasız"; *ep arğazı çok* "güçsüz kuvvetsiz"; küünü küçi çok "güçsüz kuvvetsiz, hâlsiz, isteksiz"; *uçkuyuzı çok* "uçsuz bucaksız". Eski Türkçede isimlerden olumlu sıfat yapan -lı ekinin olumsuz şekli -sız, Altay Türkçesinde aynı yapıya "çok" (yok) sözcüğünün getirilmesiyle sentaktik olarak yapılmıştır. a.g.m, s. 89.

(KB: 5483), ‘ked katıĝ’ (KB: 478,3342,4041,4771), ‘ked artuk’ (KB: 2938), ‘artuk bütün’, ‘ked bütün’ (KB: 2436), ‘tümen ming’ (KB: dizin 1257) ve ‘ming tümen’ (KB: 285,442,1957,1981,3009,3807) kelimeleri birer ‘Hendiadyoin’ olduĝu gibi, ‘üküş, artuk’ (KB: 171), ‘kalın, telim’ (KB: 1622), ‘telim, üküş’ (KB: 177,761,2837,3650, 5478), ‘üküş, telim’ (KB: 1009), ‘üküş, tümen’ (KB: 1767,3733), ‘köp, üküş’ (KB: 421) kelimeleri aynı dizede, ‘telim, artak üküş’ (KB: 2340), ‘üküş, artuk telim’ (KB: 3190), ‘üküş, tümen ming’ (KB: 2), ‘tümen ming, üküş’ (KB: 304), ‘tümen ming, köp’ (KB: 5370) kelimeleri ve bir başka yerde de ‘ming ming tümen’ (KB: 3319) kelimeleri aynı dizede kullanılmıştır. Bu makalemizde istifade ettiğimiz KB’nin transkripsiyon, tercüme ve dizinini gerçekleştiren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat’ın Eski Türk Şiiri adlı başka bir çalışmasında verilen şiirlerde ‘çok’ anlamındaki birçok kelime ‘Hendiadyoin’ olarak kullanılmıştır.³ Altın-Orda’da XIV. asrın ilk yarısında Kutub adlı bir şair tarafından KB ve Karahanlı Türkçesi tesirinde telif olunan Hüsrev ve Şirin adlı eserde: “Adın köp kıssalar yazılmış telim” şeklindeki dizede ‘çok’ anlamındaki ‘köp’ ve ‘telim’ kelimeleri birlikte kullanılmıştır (İnan 1998-II: 7). Bu muhitin kültür merkezlerinde eski Karahanlı mirasları olan edebî eserler, bilhassa KB okunmuştur. Harezmi sahası metinlerinden olup Ribât Oğuzları’ndan Nâsirü’l-dîn b. Burhânü’l-dîn er-Rabgûzî tarafından 1310 yılında telif olunan Kısasü’l Enbiya’nın bahariye şiiri KB’nin bahariyesine işaret eder. Kısası Enbiya’nın Azerbaycan lehçesi ile münasebeti de barizdir (Hacızade 1994: 67-77). Eserin XIX. asırda Kazan şehrinde istinsah edilmiş olan nüshası Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi T-9 numara ile kayıtlıdır (Gözütok 2008: 1-19). Saraycık’ta bulunan bir küp üzerindeki:

“Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz
bu öz körki til ol bu til körki söz”

dizeler KB’deki:

“Ukuş körki til ol bu til körki söz,
Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz.” (KB: 274).

dizeleri hatırlatır. Kuban, Volga ve Yayık muhiti halklarının KB’ye bu derece alâkasının sebebi, bu eserde kendi özlerinden bir cevher bulmuş olmasıdır. Diğer yandan İslâmî Türk Edebiyatının adı bilinen ilk şair ve mütefekkeri olan Yusuf Has Hacib’in, Balasagunlu ve asıl adının Yusuf olduğu, eserini tamamladığında 50 yaşını aşmış, 60 yaşın kendisini çağırmakta olduğu dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu bakımdan bu değerli şair ve mütefekkerin atalarının Volga ve Yayık taraflarından bazı sebeplerle X. asır sonları ile XI. asır başlarında Balasagun taraflarına göç etmiş ve ‘çok’ sözcüğünü beraberlerinde getirmiş olması ihtimâlden tamamen hariç değildir.⁴

³ “öküş telim” s. 38,40,182,202, “öküş ayıĝ” s. 148, “telim öküş” s. 140, “ay-ı öküş” s. 142, “köp, telim” s. 66, “köp kalın” s. 194, “bek katıĝ” s. 96, “pek katıĝ” s. 238, “kadir yavlak” s. 76, “badıl öküş” s. 150. ‘badıl öküş’teki ‘badıl’ veya ‘batıl’ kendisinden sonra gelen kelimeyi kuvvetlendiren bir unsur olmalıdır. Açıklamalar s. 405, ¹⁴10. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 140, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

⁴ Ziraatçı ve tüccar bir toplum olan Volga Bulgarları, Harezmi ve genel olarak Türkistan ile gayet sıkı münasebetler kurmuşlardır. Bulgar tüccarları Harezmi şehirlerine gittikleri gibi Harezmlerden de bir çoĝu Bulgar iline gittikleri ve hattâ yerleştikleri bilinmektedir. Volga Bulgarları X. asır sonlarına doğru Slavların hücumuna maruz kalmış, 985 yılında Svyatoslav tarafından İtil ve Hazar devleti tahrip edilmiştir. Bu yıllarda Aşaĝı Türkistan fatihi olan Harun Buĝra Han b. Musa Tonga ve Toĝan Han Balasagun’u başkent edinmiştir. Karahanlı hanları genellikle adil, mütteki ve âlimlerin hamisi olmuştur (Mutlu Melis Özgür, “Karahanlılar Döneminde Sultan ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebî Çevreler”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt 2, Sayı: 3, s. 139-151, 2013). Kâşgarlı, Balasagun’a yerleşip Türkleşen Soĝdlardan bahsetmekle beraber (DLT I: 471), kuzeybatıdan gelen Bulgar, Hazar ve

Doerfer; ‘çoğ ~ çok’ sözcüğünün esasen Oğuzca bir kelime olduğunu söyler (Doerfer 2008: 106). Bununla beraber Ata; “Çok’un genel Türk dili içerisinde kullanımının Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile sınırlı olması onun başka dillerden alındı bir kelime olduğu ihtimalini doğurmuştur.” (Ata: 1996: 1311) görüşünü dile getirmiştir. Osman Nedim Tuna ise Türkçede; ‘çokmak, çokman, çokmar, çomak, çoman, çomar’ gibi sözcüklerin Moğolcadan ödünçleme olduğu görüşündedir (Tuna: 1976: 290-291).

Kıpçakçada ‘topuz ~ gürz’ anlamında kullanılan ‘Çohmar’ sözcüğü bugün Karaçay-Malkar Türkçe’sinde ‘çoh’ yani ‘çok’ şeklinde ve ‘topuz - gürz’ anlamında kullanılmaktadır (Tavkul 2003: 53). Oğuz ve Kıpçak dilinin birbirine çok yakın olduğunu ve aralarında birçok ortak kelimenin bulunduğunu Kâşgarlı defalarca vurguladığı gibi, bu durum sözlüklerin mukayesesinden de kolaylıkla anlaşılmaktadır. Kâşgarlı, ‘kiş/ sadak’ sözcüğünü izah ederken: “Oğuzlar ve Oğuzların kardeşi olan Kıpçaklar bunu bilmezler.” (DLT III: 127) diyor. Oğuzlar, Kıpçaklardan ‘topuz ~ gürz’ anlamındaki ‘çok’ sözcüğünü alarak, Selçuklularla aralarında geçen olaylar dolayısıyla ‘kötü, alçak’ anlamında kullanmışlardır. Demek ki, DLT’de ‘çok er’ tamlamasında, ‘Oğuzca’ ibaresi ile ‘kötü-alçak’ anlamları verilen ‘çok’ sözcüğü aslında ‘topuz’ anlamında olup, ‘çok er’ tamlaması Oğuzlar tarafından Selçuklu hanedanının kurucu atası olan Tukak Bey hakkında istihza makamında ‘tokmak kafalı adam’ anlamında kullanılmıştır. Nitekim Oğuzlar, Selçuklu hanedanını meşru bir idare olarak değil, gasıp olarak görmüşler, her fırsatta ayaklanmışlar, hâтта 1153 yılında Sultan Sancar’ı esir alarak ona üç yıl süreyle ıstırap çektirmişler ve bu ihtiyar sultanı zelil etmişlerdi (Köymen 1947-a: 173; 1947-b: 565; Sümer 1959: 359-456). Diğer yandan Türkler saçlarını birkaç pelik hâlinde örüp arkaya sarkıtıyorlardı. Ziya Gökalp’ın dediğine göre, eski Türklerin tepelerinde en azından bir tutam saç bırakmalarının dinî bir manası bulunuyordu (Gökalp 1976: 78). İslâmiyete girdikten sonra da epeyce bir müddet bu geleneği sürdüren Türkler, başında kendilerinin saçları gibi, saçı bulunmayan kimseye ‘tok er’, boynuzsuz koyuna da ‘tok yılki’ (DLT I: 332) yani ‘tokmak kafalı’ diyorlardı. Eski Türk toplumlarında görülen Tok Böğü, Tok Buga, Tok Temür, Tokiş hattâ Dukak Bey (Tukak) ve babası Toksurmuş’un adı gibi şahıs adları da bununla alâkalı olmalıdır. Nitekim, ‘gürz’⁵ denilen topuzun Türkçesi bir nevi yırtıcı kuş olan ‘bozdoğan’dır. Gürz, bozdoğan denilen bu kuşun kafasına benzediği için bu adla anılmıştır (Pakalın 1995-I: 690). XVIII. asırda Mütercim Asım tarafından Farsçadan tercüme edilen Bürhan-ı Katî’de ‘laht’ sözcüğü: “Gürz ve çomak manasındadır. Lâkin bu çomağı topuz şeklinde başı demüre kaplı ve dandaneli olur, hüdu ve zırhı pare pare eder deyü vasfederler. Zahirten bozdoğan dedikleridir.” (TS-I: 660) şeklinde açıklanmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB’de geçmeyen ‘basu’ sözcüğü DLT’de ‘demir tokmak’ karşılığı olarak sadece bir defa geçmektedir (DLT III: 224). Orduda gürz taşıyan ve aynı zamanda teşrifatçı olan birliklerin her bir neferine ‘çabış > çavuş’

Kıpçak muhacirler ve bu muhacirlerin meskûn olduğu mahallerden bahsetmiyor. Bununla beraber, Balasagun ve çevresine X. asır sonları ile XI. asır başlarında kuzeybatı muhitinden birçok âlim ve tüccarın gelip yerleşmiş olmasının kabulü de akla muğayir değildir.

⁵ ‘Gürz’ sözcüğü, Eski Türk devletlerinde silâh anlamında kullanılan ‘kur’ (Abdülkadir Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 101, İstanbul 1988.) sözcüğünden veya Türkçede aynı zamanda ‘çok’ anlamına gelen ‘kür / gür’ sözcüğünden türemiş olup (kür > gür->-z), bu topuzun üzerinde çıkıntı hâlinde birçok okçuğun (iğnenin) bulunmasıyla ilgili olmalıdır. Ayrıca Türkçe ‘kur’ sözcüğünün komşu dillere geçmesi bk. bkz. Erkan Türkmen, “Urducada Türkçe Kelimeler”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 399, s. 167, Mart 1985.

deniyordu (User 2006: 226). KB ve DLT’de silâh anlamında genel ad olarak ‘*tolum*’ (KB: 474,2317,2332; DLT I: 215; II: 30) sözcüğü kullanılmıştır. Yine KB’de geçmeyen ancak, DLT’de ‘*hapax legomenon*’ olarak geçen ‘*çuk* > = *çok*’ sözcüğü ‘*inmek konmak*’ (DLT II: 17), ‘*çoktur-*’ sözcüğü ‘*saldırtmak, üzerine indirmek*’, ‘*tokmak*’ sözcüğü ise ‘*çamaşır tokmağı*’ (DLT III: 177) anlamındadır. Kâşgarlı ‘*çokturmak*’ sözünü izah ederken, ‘*ol kuşuğ kazka çokturdi*’ yani ‘*o, doğan kuşunu kazın üzerine indirtti, saldırttı*’ örneğini veriyor (DLT II: 181). Demek ki, gürzün düşman üzerine indirilmesi, doğan kuşunun, avı üzerine hamle yapmasına teşbih olunmuştur. KB ve DLT’de Türk Savaş sanatları ile ilgili olarak, ‘*oktaşmak*’ (DLT I: 231; II: 97; Öngel 2001: 189-215; Göksu 2010: 986-1011), ‘*süngüşmek*’ (KB: 2376; DLT III: 365; III: 394) ve ‘*tokuşmak*’ (KB: B-44, 2359, 2364, 2365, 2366; DLT I: 367; II: 103; III: 193; EUTS: 159) sözleri yer almıştır (Göksu 2009: 266-281; Sarıca 2008: 87-105). Burada ‘*oktaşmak*’ ok atışmak, ‘*süngüşmek*’ süngüleşmek, ‘*tokuşmak*’ ise karşılıklı ‘*tokmaklaşmak*’ yani ‘*topuz*’ vuruşmak demek olmalıdır. KB’nin 3031. beytinin birinci dizesinde geçen ‘*er at*’ sözü, ‘*er*’; ‘*erkek, insan*’ sözü ile at ‘*at*’ sözünün birlikte kullanımının ‘*hizmetkar, topluluk, asker, ordu*’ anlamında klişeleşmiş bir hâlidir (Öztekten 1997: 523). Ortaçağ Türk orduları ok-yay, kılıç-kalkan, mızrak ve gürz gibi geleneksel silâhlarla mücehhezdi (Teres 2009: 2113). Bazı araştırmacılar silâh çeşidinden olan gürzün Eski Sümer ve Babil’de tanrı sembollerinden olduğunu haber verir (Tosun 1960: 266). İran şairi Firdevsi, Diyarbakırlı Şerifî’nin çevirdiği ve Süleymaniye Kitaplığının Damat İbrahim Paşa bölümü 983 numarasında kayıtlı Şehnâme’inde:

“*Dağılmış baş ü beyni bozdoğandan
Bahadurlar yumuşlar dest candan*” (TS-I: 659)

demiş. İranlı şair Fîrdevsî’yi takliden Fîrdevsî-i Rumî tarafından XV. asrın ikinci yarısı sonlarında telif olunan ‘Süleymânnâme’ adlı eserde ise Turan Hakanı Alp Er Tunga’nın Hz. Süleyman ile yaptığı savaşlarda ‘*gürz-i girân*’ denilen ağır topuzların kullanıldığından bahsedilir. “... *Efrâsiyâb-ı Türk üzerine tıg-i bürrân, gürz-i girân çeküb, rahş-ı rahşan sürüb aheng itdiler.*” (Güleç 2006: 255). Faruk Sümer’in verdiği bilgiye göre, *Oğuzlar*’ın başlıca saldırı silâhları, *ok, yay, kılıç, kargı* (süngü, cida) ve *çomak* denilen (topuz) gürzdür (Sümer 1959: 432; 1999: 391). Dede Korkut Hikâyeleri’nde düşman ile mücadelelerde kullanılan savaş araçlarından sıkça söz edilmektedir. Savaşlarda kullanılan kılıç, kalkan, gürz, ok ve yay gibi savaş malzemelerinin kimi zaman av ve düğün gibi merasimlerde kullanıldıkları görülmektedir. Kazılık Koca Oğlu Yiğenek Hikâyesi’nde: “... (*Arşun oğlu Direk Tekür*) *kafirin altmış arşun Kâmeti var-idi. Altmış batman gürz salar-idi, katı möhkem yay çeker-idi*”. (DKK-I: 199). Karahanlıların çağdaşı olan Volga Bulgarları ordusunda topuzları üzerinde iğnelerin bulunduğu gürzlerin kullanıldığı bilinmektedir (Ögel 1984: 248). Bu dönem Türk Ordusuna mahsus terimler üzerine araştırmalar yapan müellifler Türk ordusunda kullanılan ‘*gürz*’ ile ‘*gürzcü birlikler*’ hakkında yeterli bilgi vermiyorlar (Donuk 1988; Teres 2007: 1185-1192; Berber 2010: 891-904). Ancak değerli hocamız Prof. Dr. Reşat Genç, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü’nde öğrencisi iken ders kitabı olarak okuttuğu eserinde:

“*Gerek Yusuf Has Hacib’in gerekse Kâşgarlı Mahmud’un hakkında bilgi vermediği topuzun Karahanlı ordusunun hücum silâhları arasında mevcut olduğu*

ancak Nizamî-i Aruzî ile Sadrüddin el-Hüseynî'nin kayıtlarından öğreniyoruz. Nizamî-i Aruzî Batı Karahanlılardan Hızır Han hakkında bilgi verirken, onun herhangi bir yere gidişi esnasında, atının önünde diğer silâhlardan başka 700 altın ve gümüş güz (topuz) taşıdığını belirtmektedir. Sadrüddin el-Hüseynî de Şemsü'l Mülk Han'ın âdeta Sultan Melikşah'ı tehdit eder mahiyette ona 50 men ağırlığında bir topuz ve 10 men ağırlığında bir kılıç göndererek: 'Biz bu kılıçla savaşmaz, oynarız. Bu topuz da vurduğu zırhı param parça eder; biz bununla savaşırız' şeklinde haber göndermişti. Buna cevaben Melikşah da ata binip meydana çıkar ve o topuzu yedi defa başının üzerinde çevirdikten sonra 80 adım öteye fırlatır. Kılıç ile de bir hamlede bir devenin boynunu ikiye böler. Arkasından da Han'ın elçisinin önüne bir yay atarak: 'Bize kamçı ve yay yeter' diye karşılık verir. Sadrüddin el-Hüseynî'nin Ahbârü'd Devleti's-Selçukîyye adlı eserindeki kaydı değerlendiren İbrahim Kafesoğlu: 'bu fikrada iki tarafın harp taktiği arasındaki fark belirtilmektedir' demektedir. İbrahim Kafesoğlu'nun bu ifadesi Selçuklu ordusunda da debbûsdârân, güzdarân ve haratekînidârân gibi adlarla topuzcular bulunmasına rağmen, bu silâhın Karahanlı ordusunda daha yaygın ve etkili bir şekilde kullanıldığını gösterir mahiyettedir." (Genç 2002: 230) bilgisini veriyor.

Karahanlı ve çağdaşı Türk ordularında güz kullanıldığı ve güzcü birliklerin bulunduğu bilindiğine göre, DLT'de 'demir tokmak' anlamında geçen 'basu' sözcüğü dışında dönemin eserlerinde 'topuz ~ güz' anlamında bir kelimenin geçmemiş olması bu savaş aracının başka bir adının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kâşgarlı'nın derlediği metinlerde geçmeyen ya da metinlerde sadece bir anlamı ile görülen bir kelime, XI. asır Türkçesinde yoktur denilemez. Elbette, XI. asır Türkçesinde de kelimelerin birden çok anlamı olmuştur.

Sonuç

KB'nin 3031. beytinin birinci dizesinde 'çok' anlamındaki 'köp' sözcüğü dışında ayrıca geçen ve tercümede anlamlandırılmayan, ancak dizinde 'çok ~ çok' anlamı verilen 'çok' sözcüğü doğrudan veya Oğuzlar vasıtasıyla Kıpçakçadan Karahanlı Türkçesine geçip, Yusuf Has Hacib'e ulaşan 'topuz ~ güz' anlamında bir kelimedir. Buradaki 'çok' sözcüğünün manasının 'güz' olarak düzeltilmesi, zorlama bir anlamlandırma olmadığı gibi, bu şekildeki anlamlandırma ile beytin ve 'çok' sözcüğünün anlamı açıklık kazanmakta, beytin gelişi, içeriği ve devamı da bunu gerektirmektedir. Büyük bir eserde bir defa geçen bir kelimedenden hareketle kesin sonuçlar ortaya koymak kolay değildir. Bununla beraber baştan beri yapılan değerlendirmeler kapsamında KB'nin 3031. beytinin birinci dizesinde geçen 'çok' sözcüğünün 'topuz ~ güz' anlamında olduğunun kabulü ile beytin yeniden anlamlandırılmasının:

*"Hazine neye gerek, çok asker ve güz gerek,
Beyin zenginliği gereksiz, halk tok gerek."*

şeklinde olması önerilmiştir.

KISALTMALAR

DKK:	Dede Korkut Kitabı I
DLT:	Divanü Lugati't Türk
EDAL:	Etymological Dictionary of the Altaic Languages
EDPT:	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EUTS:	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
İA:	İslâm Ansiklopedisi
KB:	Kutadgu Bilig
KBS:	Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü
KS:	Kırgız Sözlüğü
KTS:	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
TS:	Tarama Sözlüğü
TTS:	Tuva Türkçesi Sözlüğü

KAYNAKLAR

- AKTAN Bilal, "Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 28, s. 1-13, Güz 2010.
- ALKAYA Ercan, "Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar", Turkish Studies, Cilt 4, Sayı: 8, s. 273-321, Sonbahar 2009.
- ARAT Reşid Rahmeti, Eski Türk Şiiri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- ARIKOĞLU Ekrem-KUULAR Klara, Tuva Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- ASKER Ramiz, "Kutadgu Bilig'in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine", Kutadgu Bilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, s. 283-298, Ekim 2003.
- ATA Aysu, "Çok Kelimesinin Kökeni Üzerine", Türk Dili Dergisi, Sayı: 534, s. 1310-1313, Haziran 1996.
- AYDEMİR Adem, "Türkçede Artzamanlı Sözvarlığı Boyutuyla: 'Yok' ve 'Çok' Kelimeleri Üzerine", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 200, s. 133-168, Ekim 2012.
- AYDIN Erhan, "Orhun Yazıtlarında Hendiadyoinler", Türk Dili Dergisi, Sayı: 544, s. 417-421, 1997.
- BAĞDATLI Özlem, "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", Kutadgu Bilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi, Sayı: 14, s. 157-183, 2008.
- BERBER Oktay, "Muhâkemetü'l-Lûgateyn'deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi", Turkish Studies, Cilt 5, Sayı: 3, s. 891-904, Yaz 2010.

- BLAESİNG Uwe, “Kutadgu Bilig’in Arapça ve Farsça Sözcükleri Üzerine”, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni, İstanbul Üniversitesi-Türk Dil Kurumu, İstanbul 26-27, Ekim 2009.
- CAFEROĞLU Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.
- CEYLAN Emine, “Çuvaşçada çara Sözcüğü ve Dağınık *y- > ç- Değişimi”, Türk Dilleri Araştırmaları, Seri: III, s. 69-72, 1993.
- CLAUSON Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford University Press, Oxford 1972.
- ÇAĞATAY Saadet, “Uygurcada Hediadyoinler”, Türk Dili ve Edebiyat Araştırmaları, s. 97-145, İstanbul 1940-1941.
- DEER Jozsef, “İstep Kültürü” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 12, Sayı: 1.2, s. 159-176, 1954.
- DOERFER Gerhard, “İran’daki Türk Dilleri”, Dil Araştırmaları Dergisi, (Çev. Sultan Tulu), Sayı: 3, s. 99-110, Güz 2008.
- DONUK Abdülkadir, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- ERDEM Mehmet Dursun, “Harezmi Türkçesinde İnkilaplar ve Yenilemeler Üzerine”, bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 33, s. 189-225, Bahar 2005.
- ERDEN Aysu, “Azerî Türkçesi’nin Geçmişine: Ve Söz Dizimi Özelliklerine Kısa Bir Bakış”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı: 2, s. 43-62, 1985.
- ERGİN Muharrem, Dede Korkut Kitabı I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- ERSOYLU Halil, “Kutadgu Bilig’deki Arapça ve Farsça Kelimeler”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (Faruk Kadri Timurtaş Armağanı), Sayı: 27, s. 121-138, Aralık 1983.
- GENÇ Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- GÖKALP Ziya, Türk Töresi, (Haz. H. Dizdaroğlu), Devlet Kitapları, 1976.
- GÖKSU Erkan, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 2, Sayı: 6, s. 266-281, Kış 2009.
- GÖKSU Erkan, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri”, Turkish Studies, Cilt 5, Sayı: 2, s. 986-1011, İlkbahar 2010.
- GÖZÜTOK Avni, “Rabgûzî, Kısasu’l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 37, s. 1-19, Erzurum 2008.

- GÜLEÇ Hamdi, "Süleymânnâme'de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar Dil-Üslûp ve Motifler", *bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 36, s. 243-260, Kış 2006.
- GÜLENSOY Tuncer, "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 586, s. 371-377, Ekim 2000.
- GÜLENSOY Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- GÜLSEVİN Gürer, "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağzlarına", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, s. 109-121, 2006/1.
- GÜLSEVİN Gürer, "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'denk çiftler'", *Turkish Studies*, Cilt 2, Sayı: 2, s. 276-299, İlkbahar 2007.
- GÜNER-Dilek Figen, "Altay Türkçesinde İkilemeler", *bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 28, s. 83-100, Kış 2004.
- HACIZADE Naile, "Nasreddin Rabguzi'nin 'Kıyasü'l-Enbiya' adlı Eseri ve Onun Azerbaycan Türkçesi ile Münasebeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, s. 67-77, Kasım 1994.
- HEYET Cevat, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı: I, s. 7-19, Kasım 2004.
- İNAN Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt I-II Ankara 1998.
- İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, "Âzerî", *Mad. Cilt 2*, (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları).
- KARAGÖZ İlknur, "Kutadgu Bilig'in Sözcükteki (bazı) Hapax Legomenon (tek kullanımlık)lar", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Üniversitesi-Türk Dil Kurumu, İstanbul 26-27 Ekim 2009.
- KARAMAN Erdal, "Azerbaycan Sahası Sözlükleri", *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı: 4, s. 692-715, Yaz 2009.
- KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lugati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. bs., Ankara 2006.
- KAYMAZ Zeki, "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı: 3, s. 1408-1422, İlkbahar 2009.
- KORKMAZ Zeynep, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, Cilt VI, Sayı: 1, s. 15-30, 1974.
- KÖYMEN Mehmet Altay, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı: II, s. 159-466, 1947-a.
- KÖYMEN Mehmet Altay, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilâsı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı: V, s. 621-660, 1947-b.

- KÖYMEN Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt II, (İkinci İmparatorluk Devri), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- KURBATOV Helif, “İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler”, (Çev. Halil Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 88, s. 104-113, Şubat 1994.
- NECİP Emir Necipovi, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (Çev. İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- ÖGEL Bahaeddin, Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- ÖLMEZ Zuhâl Kargı, “Kutadgu Bilig’de İkilemeler I”, Türk Dilleri Araştırmaları VII, s. 19-40, 1997.
- ÖLMEZ Mehmet, “Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri”, Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 14, s. 103-126, 2004.
- ÖLMEZ Mehmet, “Dönemi İçerisinde Kutadgu Bilig’in Sözcük Varlığı”, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni, İstanbul Üniversitesi-Türk Dil Kurumu, İstanbul 26-27 Ekim 2009.
- ÖNGEL Hasan Basri, “Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu”, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 21, Sayı: 2, s. 189-215, 2001.
- ÖZGERİŞ Mutlu Melis, “Karahanlılar Döneminde Sultan ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebî Çevreler”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt 2, Sayı: 3, s. 139-151, 2013.
- ÖZTEKTEN Özkan, “Erat Sözü Hakkında”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 552, 1997.
- ÖZTÜRK Sevgi, “Yeni Uygur Türkçesinde İkilemeler”, Turkish Studies, Cilt 3, Sayı: 4, s. 1036-1048, Yaz 2008.
- PAKALIN M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.
- RÜSTEMOVA Afag, “Azerbaycan’da Tarihsel Kimliğin ve Dilin Gelişim Süreçleri”, Karadeniz Dergisi, Sayı: 2, s. 110-122, Haziran 2010.
- SARICA Bedri, “Kutadgu Bilig’de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 37, s. 87-105, Erzurum 2008.
- SEV Gülsel, “Divanü Lûgat-İt-Türk’te İkilemeler”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 634, s. 497-510, 2004.
- SİDDİKOV Zafarjon, “Vuruş Kavramlı Türkçe Akraba Kelimeler: Ses Olayları ve Etimoloji”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 151-173, 2007-II.
- STAROSTIN Sergei A.,-DYBO Anna V.,-MUDRAK Oleg A., Etymological Dictionary of The Altaic Languages, Leiden-Boston 2005.
- SÜMER Faruk, “Oğuzlara Ait Destanî Mahîyetde Eserler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 17, Sayı: 3-4, s. 359-456, 1959.

- SÜMER Faruk, Oğuzlar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- ŞEN Serkan, “Çok’ Sözcüğü Nereden Geliyor?”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 107-111, 2009/II.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- TAVKUL Ufuk, “Karaçay-Malkar Türkçesi ve Codex Cumanicus”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 15, s. 45-81, Bahar 2003.
- TAVKUL Ufuk, “Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt IV, Sayı: II, s. 104-115, Haziran 2007.
- TERES Ersin, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine II”, Turkish Studies, Cilt 2, Sayı: 4, s. 1185-1192, Sonbahar 2007.
- TERES Ersin, “Orta Türkçede ‘Zırh, Kalkan’ Anlamı Taşıyan Bazı Sözcükler”, Turkish Studies, Cilt 4, Sayı: 3, s. 2112-2118, İlkbahar 2009.
- TOPARLI Recep-VURAL Hanifi-KARAATLI Recep, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- TOPRAK Funda, “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt V, Sayı: 2, s. 277-292, 2005.
- TOSUN Mebrure, “Sümer Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerinde Bir Araştırma”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 18, Sayı: 3-4, s. 261-272, 1960.
- TUNA Osman Nedim, “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, Sayı: 18, s. 281-314, 1976.
- TÜRKMEN Erkan, “Urducada Türkçe Kelimeler”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 399, Mart 1985.
- USER (ŞİRİN) Hatice, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 39, s. 219-238, Güz 2006.
- YILMAZ Emine, “Karaçay-Balkarca”, Türkbilig/ Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, s. 48-58, 2002.
- YUDAHİN K.K., Kırgız Sözlüğü, Cilt I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- YUSUF HAS HACİB, Kutadgu Bilig, (Haz: Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.